

РОЗВІДКИ

Ольга Травкіна

ПРО ВИКЛАДАННЯ ПРЕДМЕТІВ У ЧЕРНІГІВСЬКОМУ КОЛЕГІУМІ

Однією з найважливіших проблем у вивченні історії Чернігівського колегіуму є питання про обсяг та зміст навчальних дисциплін, які в ньому викладалися, про рівень знань, що-отримували його випускники.

Автор статті робить спробу проаналізувати стержневі аспекти проблеми, які є вирішальними у визначенні рівня учбового закладу, що дозволить повніше і глибше висвітлити роль Чернігівського колегіуму як культурно-освітнього центру Північної України.

• Чернігівський колегіум - перший учбовий заклад підвищеного типу на Лівобережній Україні, що діяв з 1700 по 1786 рр. (коли його реорганізували в семінарію), був заснований з ініціативи відомих церковних і політичних діячів, видатних письменників II пол. XVII - поч. XVIII ст. Л. Барановича та І. Максимовича.

З першої історичної згадки про заснування Чернігівського колегіуму, яка міститься у передмові книги “Зерцало от писанія Божественного”, виданого в 1705 р. в Чернігові, дізнаємося, що Лазар Баранович вирішив через занепад та запустіння шкіл Києво-Могилянських “потшася воздвигнути обучение”¹ в Чернігові при архієрейському домі. Дійсно, в часи Руїни Києво-Могилянська колегія дуже постраждала через військові дії: у 1658 - 1660 рр. велика пожежа майже знищила її будівлі, а в 1665 р. Братський монастир і школи при ньому було павністю зруйновано. І лише в 1669 р. за відновлення Київської колегії взявся ректор В. Ясинський. Уже з 1673 р. за ректора Сильвестра Головчина були відкриті школи “по прежнему порядку”², тобто в повному обсязі.

Як далі зазначалося в “Зерцалі”, за короткий час Київський колегіум швидко розквітнув, а в “Чернігові малих ради именных, пространства и скудности невозмогша расширенны и одтвержены быти”³, тобто чернігівські школи через брак коштів і місця не змогли розширитися та зміцніти.

Невідомо, якими були структура, зміст та обсяг навчальних програм цих шкіл. Можливо, там навчали учнів початковій грамоті: читанню, письму і,

ймовірно, розпочинали вивчати латинську мову.

Лазарю Барановичу з вищеназваних причин не вдалося створити учбовий заклад вищого рівня з повним комплексом класів та відповідним обсягом предметів.

Крім цих скупих свідчень про школи Л. Барановича, що містяться в “Зерцалі”, є відомості про те, що в них викладав І. Максимович⁴ (можливо, латинську мову), випускник Києво-Могилянської колегії, який п’ять років (1675 - 1680 рр.) перебував на значній посаді лаврського проповідника і вчителював у Київській колегії.

Після того, як І. Максимович був висвячений на чернігівського архієпископа (1697-1712 рр.) і отримав підтримку гетьмана І. С. Мазепи, він реорганізував школи в учбовий заклад підвищеного типу за зразком Києво-Могилянської Академії. Принципи організації, обсяг навчальних програм в Києво-Могилянській Академії були подібні до польських, західно-європейських колегіумів (академії). Викладання предметів велося латинською мовою, яка вважалася мовою науки, освіти і культури. У вищих навчальних закладах Західної Європи викладання нею тривало до 40-х років ХІХ ст.”⁵

У Києво-Могилянській колегії (пізніше Академії) вивчалися характерні для учбових закладів Західної Європи “сім вільних наук”: *trivium trivium* (граматика, поетика, риторика, діалектика) і *quadrivium* (арифметика, геометрія, астрономія, музика),⁶ а також предмети, що становили вищий курс: філософія і богослов’я. Структурно повний курс складався з восьми класів (шкіл), а саме: нижчих чотирьох граматичних класів - *фари* (аналогії-), *інфими*, граматики, синтаксими, середніх - поетики та риторики, вищих - філософії і богослов’я.⁷ Своєю структурою, обсягом і змістом навчальних програм Києво-Могилянська Академія відповідала вимогам, що ставилися перед європейською вищою школою.⁸

Процес становлення Чернігівського колегіуму розтягнувся на декілька років. Це пояснюється не тільки браком коштів, приміщень, але і тим, що в подібних навчальних закладах панувала класна, а не предметна система викладання:⁹ коли один учитель навчав всіх предметів і разом зі своїм класом поступово переходив від нижчого до вищого курсу. Так, починаючи з 1700 по 1705 р. протягом чотирьох років в Чернігівському колегіумі було відкрито 4 класи: три граматичні та, ймовірно, наступний за ними, клас поетики, тобто кожного року з переходом учнів до вищого курсу, відкривався новий клас. Як свідчить “Зерцало”, в 1705 році гетьмана І. С. Мазепу вже вітали три класи, як їх тоді називали “школи” Чернігівського колегіуму: *skola infima*, *grammatika*, *syntaxis*.¹⁰ Саме в них вивчалася латинська мова. Вітання гетьмана в “Зерцалі” від граматичних класів оформлено у вигляді стилістичних конструкцій, дієслівних форм та фігур латинською мовою. Далі мудрість гетьмана та його військової справи вихваляли неопети Чернігівського колегіуму польською мовою."

Отже, структура нижчих граматичних класів Чернігівського колегіуму, а також наступних, як буде показано далі, була аналогічною Києво-Могилянським і залишалася незмінною протягом ХVІІІ ст. і лише час від часу поповнювалася новими предметами. Щоправда, на відміну від Київської Академії, де в кожному класі викладав один учитель, в Чернігівському колегіумі в двох нижчих граматичних класах - аналогії (*фари*) та *інфими* - один учитель навчав читання, письму та початкам латинської грамматики, так само, як в

двох вищих граматичних класах - граматиці та синтаксими - один учитель викладав правила латинської граматики, синтаксису, тренував учнів у перекладах з польської і рідної мови на латинську та навпаки.

У бібліотеці Чернігівської семінарії свого часу зберігалося більше сотні *Ludus Literalis* - зразків учнівських робіт, практичних вправ як класних (*exsevitia*), так і домашніх (*oscurationes*) латинською, польською та слов'янською мовами, які виконували учні в класі граматики та синтаксими.¹² Для перекладів використовувалися посібники з класичної літератури, історії, християнської міфології.

Латинську мову вивчали, мабуть, за тим же самим підручником Емануїла Альвара "*Institutiones linquae latirae*", що в і Київській Академії, який був дуже популярний в Європі, а з II пол. XVIII ст. за піарською граматикою, надрукованою у Варшаві.¹³

З метою успішного вивчення латини викладачі Чернігівського колегіуму (більшість із них була випускниками Києво-Могилянської Академії), певно, застосовували ті ж самі методи, що і в Академії: зобов'язували учнів розмовляти латинською мовою не тільки на уроках, але і в бурсі, вдома. Застосовували і так званий "калькулює" - папірець у футлярі, який передавався учневі, що порушив це правило, і куди вписувалося його прізвище, а той мусив передати його іншому "штрафнику". Порушник, у якого залишився "калькулює" на ніч, вранці підлягав покаранню.¹⁴

Все це робилося для того, щоб досконало оволодіти латиною, адже викладання наступних курсів: поетики, риторики, філософії велося латинською мовою.

Отож навчання у Чернігівському колегіумі розпочиналося з вивчення латинської мови. Тому в колегіум приймали учнів, які мали вже певну підготовку, тобто вміли читати та писати рідною мовою. Підготовчого класу, де б навчали початковій грамоті, в Чернігівському колегіумі не було. У всякому разі відомості про його існування відсутні. Характер навчання в колегіумі, особливо на першому етапі його діяльності, до кінця 20-х років та й пізніше, не передбачав необхідності мати підготовчий клас.

Чернігівський колегіум був заснований чернігівськими архієпископами з власної ініціативи за зразком київської *alma matris*, як заклад підвищеного типу, де панували демократичні принципи прийому та гуманістичні засади внутрішнього життя: кожен бажаючий, що визнавав східну християнську віру, міг вступити до навчального закладу, відвідувати лекції викладачів, а також міг вільно залишити його. Облік учнів до кінця 20-х років XVIII ст. не вівся.¹⁵ Учні у Чернігівському колегіумі, у всякому разі до кінця 60-х років XVIII ст., були здебільш світського походження,¹⁶ які вирішили вчитися добровільно за власним наміром чи бажанням батьків. Тому всі, хто виявив подібне прагнення, повинні були вже володіти початковою грамотою.

Інше становище було, наприклад, в Харківському колегіумі, де деякий час існував підготовчий клас. Він був заснований в 1722 р., коли за рішенням Синоду у відповідності до "Духовного регламенту" наказувалося організувати при архієрейських резиденціях духовні школи для обов'язкового навчання дітей священнослужителів. У Харківському колегіумі більшість учнів була духовного походження, для яких навчання було обов'язковим.¹⁷ Для них і був створений підготовчий клас.¹⁸ Навчання в Харківському колегіумі носило

більш примусовий характер, як і в аналогічних учбових закладах Росії.

Починаючи з 20-х років XVIII ст. чернігівські ієрархи змушені були також видавати численні укази про обов'язкове навчання дітей духовенства в Чернігівському колегії, але сила цих указів “значительно ослаблялась давними привілеями малороссийского духовенства. Поэтому, обязательность обучения и сословность стали прививаться к малороссийским школам сравнительно позже, чем это имело место в епархиях великорусских”.¹⁹

У цих указах зазначалося, що священнослужителі зобов'язані були навчати своїх дітей вдома “простого русского писания”²⁰, вказувалося, чого саме треба навчати дітей і з якого віку: “Отъ семилетнего возраста по последней мере, трилетней срок детей своих русской грамоте, як то: букваря з десятисловіемъ, часослова, псалтыря и скорописной, все прилежное имели старательство и ко учению в славено-греко-латинскі коллегиума Черниговского школы выслали”.²¹

Крім латини, в граматичних класах вивчалася польська мова, ймовірно, арифметика, а також катехізм та нотний спів.

Що стосується вивчення польської мови в Чернігівському колегії, то її викладання було зумовлене давніми традиційними польсько-українськими зв'язками. Вона вивчалася в Києво-Могилянській Академії, заснованій Петром Могилою ще тоді, коли Україна входила до складу Речі Посполитої за зразком польських колегій.²² Багато викладачів Києво-Могилянської колегії вчилися в польських академіях: Краківській, Люблінській, Замойській, Віленській. У колегійських курсах широко використовувалася польська література: як підручники, так і віршовані та прозові твори. Чимало письменників України писали свої твори польською мовою і серед них: Лазар Баранович, Іонікій Галатовський, Дмитро Ростовський, Іван Орновський, Стефан Яворський, Лаврентій Кршнович, Іван Величковський. їхні твори польською мовою були надруковані в Чернігівській друкарні Троїцько-Іллінського монастиря.

Про вивчення та широке використання польської мови в Чернігівському колегії свідчать, насамперед, зразки практичних вправ учнів граматичних класів, написані польською, про що згадувалося вище, вірші та приклади, що містилися в лекційних курсах викладачів колегії, наприклад, в риториці “Ключ знання” 1708 р.,²³ вірші, написані в панегірику, піднесеному архимандриту Слезького монастиря Т. Максимовичу від учнів у 1730 р.,²⁴ а також вірші на смерть чернігівського архієпископа Амвросія Дубневича, які склав в 1750 р. студент Олексій Павловський.²⁵ Є відомості про те, що деякі з викладачів Чернігівського колегії були вихідцями з Західної України, яка знаходилася на той час під владою Польщі, навчалися у Львівській Академії: це Софроній Зимінський - префект в 1737-1739 рр. та Пафнутій Захаржевський - вчитель граматики. Про значну увагу, яка приділялася вивченню польської мови, свідчило те, що в 30-і роки XVIII ст. учбовий заклад носив назву Чернігівська славено-полоно-латинська колегія.²⁶ Польська мова вивчалася в Києво-Могилянській Академії до кінця XVIII ст. У Чернігівському колегії вона також викладалася протягом XVIII ст. Так, в атестаті випускника Івана Левицького, котрий навчався в 1765-1771 рр., в переліку предметів, які він вивчав, вказується і польська мова.²⁷ У 1781 р., як свідчив указ консисторії, вітати наслідника престолу, що прибував до Чернігова, повинні були учні декількома мовами, у тому числі й польською.^{27А}

Як і в західноєвропейських, польських учбових закладах, в українських колегіумах значна увага в навчальних програмах приділялася вивченню класичної літератури, освоєнню античної спадщини, залученню студентів до справжньої гуманітарної освіти. Основними завданнями освіти вважалося виховання досконалої людини, що можливо було досягти за допомогою гуманітарних знань.

У процесі вивчення античної літератури, що широко розгорнулося в Західній Європі в XVI - XVII ст., в учено-гуманістичних колах ренесансної Італії було розроблено на основі "Поетики" Арістотеля та "Науки поезії" Горация курси поетик і риторик, які згодом поширилися по всій Європі і ввійшли до програм учбових закладів, в тому числі і українських.

Незважаючи на те, що освоєння античної спадщини в колегіумах відбувалося в обмежених, схоластичних формах, сам процес вивчення "язичницької" літератури сприяв секуляризації освіти, ознайомленню з передовими гуманістичними ідеями епохи Відродження.

Щодо запровадження класу поетики в Чернігівському колегії існують суперечливі дані. Як можна припустити, клас поетики вже існував до 1705 р., бо в "Зерцалі" гетьмана І. Є. Мазепу вітали чернігівські неопоети.²⁸ Далі в "Зерцалі" зазначалося: "Аще Бог восхоцет и живи будем в настоящий год (тобто в 1705 р.) риторическому учению начало положено буде"²⁹. Тобто йшлося про відкриття класу риторики, який був наступним після поетики. До середини 30-х років в Чернігівському колегії поетика не була виділена в окремий клас, а викладалася разом з риторикою та логікою і діалектикою - одним вчителем, а саме префектом.³⁰ Так, префект Чернігівського колегіуму О. Богославський писав в 1721 р.: "по избрании нашем во учительство, мене в ретореское и поэтицкое, а отца Сильвестра Цареградского в граматическое и синтаксическое"³¹.

У класі поетики Чернігівського колегіуму, як і в Києво-Могилянській академії, студенти вивчали теоретичні основи поезії, загальні правила складання віршів, їх класифікацію на жанри, розглядалося до 30 родів і видів класичного і барокового стилю.

На практичних заняттях вчилися писати поетичні твори латинською, польською мовами, а з 40-х "років XVIII ст. ще й російською. Основними джерелами як теоретичних, так і практичних занять слугували твори античних авторів, частково польських літераторів.

У курсі риторики, який користувався найбільшою популярністю (в ньому навчалася завжди велика кількість студентів), викладалося красномовство, його теоретичні засади. Студентів навчали складати і проголошувати промови, проповіді, писати листи і т. п. Викладачі в своїх курсах опиралися на традиції античної науки красномовства Арістотеля, Цицерона, Квінтіліана, а також середньовічних, ренесансних авторитетів.

Вміння складати панегіричні, поздоровчі, судові, похвальні промови, проповіді, вести диспути - все те, чого навчали студентів на курсах поетики та риторики, - знаходило практичне застосування в різних сферах життя, відповідало актуальним потребам тогочасного суспільства: це і поздоровлення знатних осіб, які були надзвичайно розповсюджені в XVII - I пол. XVIII ст., виступи в судах, полеміка з католиками тощо. Студенти, як правило, разом з викладачами брали участь в усіх святах, урочистостях, які відбувалися в місті:

приїзд знатних осіб, свята в честь перемог, виступаючи з вітальними промовами, діалогами, п'єсами, музичними творами. Як зразок одного із таких вітань можна навести піднесений в 1730 р. Т. Максимовичу від учнів Чернігівського колегіуму панегірик, який зберігався у колекції відомого збирача рідкісних книг та рукописів М. М. Білозерського.³²

Тимофій Максимович (деякі джерела називають його братом Іоанна Максимовича)³³ три роки викладав в Чернігівському колегіумі, а потім 10 років перебував на посаді кафедрального писаря, а в 1727 році був висвячений на архімандрита Єлецького монастиря. Помер у 1749 році. Т. Максимович, мабуть, опікувався студентами колегіуму і деяких утримував за свій кошт,³⁴ за це його “клієнти”, як називали тоді подібних утримувачів, піднесли своєму патрону, за звичаєм того часу, надень народження панегірик. Він являв собою рукописну книгу, яка складалася з 20 сторінок, і вмщував поздоровлення: вірш та прозове вітання латиною, два вірші польською мовою.

Вітання були написані в пишномовному, витіюватому стилі. Для них було характерні відсутність конкретних відомостей про особу, яку поздоровляли, лише загальні фрази про його чесноти, широке використання для порівнянь образів античної міфології та історії: Посейдона, Тезея, Менелая, Ксеркса, Олександра Македонського³⁵ тощо. У відповідності до стилю вітань, кожне з них мало величезний заголовок чи присвяту на всю сторінку. Під першим заголовком підписався інфіліст (тобто учень класу інфими), Андрій Максимович, інші підписів не мали.

Як бачимо, панегірик Т. Максимовичу написано згідно з традиціями стилю бароко, характерними рисами якого було переважання форм над змістом, при цьому надзвичайна увага приділялася словесно-декоративному оформленню твору, використанню ефектних порівнянь, алегорій, метафор.

Твір містив надзвичайно цікавий, оригінальний малюнок, де був зображений Олімп з богами та музами з музичними інструментами. У відповідності знову-таки із стилем того часу, Чернігівський колегіум називався Олімпом, Афінами.

Згідно з традицією, що існувала в Києво-Могилянській Академії, і в Чернігівському колегіумі, кожен викладач курсів поетики, риторики, філософії повинен був підготувати курс лекцій, який він диктував своїм студентам.

На жаль, до нашого часу збереглася незначна кількість рукописних підручників викладачів Чернігівського колегіуму. Написані латиною, вони майже не досліджені. У фундаментальній бібліотеці Чернігівської семінарії ще на початку ХХ ст. знаходилося чимало таких підручників: “Памятниками их усердия к наукам оставались в настоящей семинарской библиотеке рукописные учебники, из которых составлялся целый рукописный отдел. Гусиным пером на шероховатой бумаге каллиграфически тщательно написаны студентами коллегіума целые трактаты по богословию, философии и другим предметам на сотнях страниц. Виньетки и разрисовки заглавий, начальных букв, сделанных от руки тем же гусиным пером, показывают, что переписчик исполнял не казенную тяготу - обязанность, а работал от души, не торопясь, на досуге”.³⁶

Перший підручник, який частково описав М. В. Докучаев у 70-ті роки ХІХ ст., був курс риторики “Clavis scientiarum” (“Ключ знання”) 1708 р., автором якого він вважав першого префекта Чернігівського колегіуму Антонія

Стаховського.³⁷ Відомості про цю риторику надав М. В. Докучаєву відомий дослідник археографічних старожитностей А. Страдомський. До нашого часу вона не збереглася. У всякому випадку місцезнаходження її на даний час невідоме.

Можна припустити, що риторика була названа “Ключем знання” під впливом відомої книги І. Гаятовського “Ключ разуміння” (1659 р.), яка разом з трактатом “Наука албо способ зложення казаня”, що входила до її складу, була своєрідним посібником з гомілетики, який містив настанови щодо складання проповідей, їх зразки та матеріали для написання “казань”. Вона користувалася чималою популярністю, витримала декілька видань і, певно, використовувалася педагогами у викладанні риторичних курсів, насамперед, як посібник для підготовки проповідей.

Вірогідно, маючи однакову назву з книгою І. Гаятовського, риторика “Ключ знання” в той час відрізнялася, насамперед, формою викладу матеріалу, іншою структурою, ширшим колом проблем, що в ній розглядалися.

Вона мала багате декоративне оформлення: зображення св. Трійці, триумфальної арки зі святими, пророками та царями. Декор відповідав пишномовному вступу, де зазначалося: “Торжествуй, опять и опять русское юношество, украсившись на Чернигово-Максимовических олимпийских играх трехлетним лавровым венком красноречия”.³⁸ Клас риторики в Чернігівському колегіумі, скоріш за все, був відкритий у 1705 році. Як видно із вступу, пройшло вже три роки навчання красномовства, коли в 1708 році А. Стаховський прочитав курс “Ключ знання”. Риторику було написано під впливом відомої “Поетики” Феофана Прокоповича.³⁹ Курси поетики та риторики Ф. Прокоповича користувалися великою популярністю, в них Прокопович виступав з позиції критики схоластичних тенденцій в шкільних підручниках, прагнучи наблизити їх до життя та сучасності. Значна частина курсів зазнала впливу його праць.

За змістом риторика “Ключ знання”, певно, мало чим відрізнялася від риторик викладачів Києво-Могилянської Академії. Вона складалася, власне, з риторики та логіки з діалектикою, які читалися в кінці курсу. Розпочиналася з викладу стилістичної теорії, а саме: в першому розділі розглядалося питання про періоди⁴⁰ - естетичну категорію, яка посідала центральне місце в стилістичному синтаксисі, про підбір та розміщення слів у періоді, ритмічну структуру мови, про тропи і фігури, як емоційні засоби збудження у слухачів різних почуттів. У другому розділі мова йшла про синоніми.⁴¹ Значна увага приділялася такому стилістичному засобу, як ампліфікація. Особливо важливою вона була у проповідницькій діяльності. Часто для практики складання промов давалась якась сентенція або вислів і треба було їх розвинути в обширну промову, нагромаджуючи різні відомості з історії, міфології, наводячи приклади, порівняння, з аналогічними подіями.⁴² Ампліфікації - нагромадженню елементів, синонімів, однорідних членів речення в цьому випадку відводилося чільне місце з метою емоційного впливу на читача.⁴³

Для допомоги початківцям поетам та риторам в “Ключі знання”, як і в інших поетиках і риториках, було вміщено своєрідний довідковий словник імен в алфавітному порядку, синонімів, окремих висловів (каламбурів), які використовувалися при написанні віршів та складанні ораторських промов. У деяких курсах того часу в таких словниках була представлена вся антична міфологія: імена богів і богинь, античних учених, літературних персонажів,

державних діячів та полководців.⁴⁴

У третьому розділі розглядалися питання про форми доказів та стилістика.⁴⁵ Тут йшлося про логічні докази, їх підбір, способи доведення (аргументацію), обґрунтування, міркування, які відігравали важливу роль при побудові різних видів промов, особливо в дорадчих та судових, різного роду диспуатах.

Значне місце в стилістичній теорії приділялося відповідності стилю предметові викладу і згідно з цим давалася характеристика трьох мовних стилів: високого, середнього, низького.

Коротко зупинившись на змісті риторики, М. В. Докучаєв в той же час відмічав незвичну, своєрідну форму викладу цього курсу.⁴⁶ “Ключ знання” було написано у формі “військової інструкції” з використанням відповідної термінології. Розділи, на які поділявся курс, носили назву караулів. Полководець (наставник) навчав студентів прийомів риторичної боротьби, забезпечуючи їх укріплення у вигляді синонімів, для роз’яснення яких наводилося 11 прикладів латинською мовою та 2 польською, в третьому розділі, найбільш важливому, повідомлялось воїнам про генеральні укріплення, які містилися в доказах, що знаходилися під захистом 8 бастионів, забезпечених прикладами і т.п. Під кінець переможець-наставник нагороджував своїх воїнів лавровими вінками, сплетеними із прозових та віршованих творів, вручав їм ключ від завойованого міста.

Алегорійно-символічна форма, в якій написана риторика, була характерна для барокової літератури. В ній основна увага приділялась формі, ефективним та незвичним прийомам, що повинні були здивувати, привернути увагу слухача. Військовий характер цього підручника М. В. Докучаєв пояснював тим, що в ньому в опосередкованій формі знайшли відображення події російсько-шведської війни.⁴⁷

Цій темі також були присвячені драматичний твір “Провіщення риторської Сивілли” та два віршовані твори в честь Марса і кант в честь св. Катерини, розміщені в риторичі як додаток.⁴⁸

Дійовими особами в драмі були св. Катерина, яка пророкувала загибель римському імператору Мексенцію, та філософи, які дискутували з цього питання. Всього в п’єсі 12 дій. Основна ідея твору - покровительство св. Катерини правочинному імператору Костянтину та його перемога над Мексенцієм. Тут малася на увазі перемога Петра I над неправочинним Карлом XII під покровительством св. Катерини, яка була патрональною святою дружини Петра I Катерини.⁴⁹

Як бачимо, вже на початку існування Чернігівського колегіуму в ньому, як і в Києво-Могилянській Академії, складалися та ставилися п’єси. Автором драматичних творів, як правило, був учитель курсу поезики, в даному випадку префект Антоній Стаховський, що викладав поезику та риторику. Викладач поезики складав та в кінці разом із студентами здійснював постановку п’єси. Шкільна драма була широко розповсюджена в учбових закладах України, яка потрапила на Україну із Західної Європи через польське посередництво, де єзуїти використовували її для насадження католицької пропаганди. Разом з тим діалоги, декламації, диспути, участь у п’єсах сприяли розвитку ораторських, літературних здібностей студентів.⁵¹ “Спудеї” Чернігівського колегіуму, як і Київської Академії, часто виступали з п’єсами як на громадські, так і релігійні свята, особливою популярністю користувалися

різдвяні, великодні постановки.

На літніх канікулах студенти старших курсів, об'єднавшись у своєрідні театральні трупи, мандрували по Україні, розігруючи діалоги, сцени, п'єси в містах, селах, садибах, підробляючи таким чином на прожиття, на продовження навчання в колегіумі. Як цікаву ілюстрацію таких "епітицій" чернігівських "спудеїв" можна навести преморію сотенної Салтиководівницької канцелярії Ніжинського полку префекту Чернігівського колегіуму Сельвестру Новопольському від 1748 р., в якій йшла мова про групу студентів-"комедіантів" класу риторики колегіуму у складі 10 чоловік, які найняли двох музик в Полтаві і мандрували по Україні, були навіть в Січі.⁵¹

Що ж стосується віршів в честь Марса та канта, присвяченого св. Катерині, вміщених в риториці "Ключ знання", то вони були також, як стверджував М. В. Докучаєв, відгукми на актуальні події російсько-шведської війни.⁵² Кант в честь св. Катерини співався студентським хором Чернігівського колегіуму. В минулому столітті зберігся нотний запис цього канта.⁵³

Курс чернігівської риторики 1708 р. закінчувався викладанням логіки з діалектикою: "Parva logica, vurgio dialectica" ("мала логіка", "загальна діалектика"). Згідно з думкою античних авторитетів та в дусі ренесансних риторик українські ритори вважали філософію важливою частиною загального навчання оратора і з цією метою у кінці риторичного курсу дуже часто викладали студентам елементи логіки та діалектики.⁵⁴ "Nemo est rhetor, nisi philosophus". ("Без Філософа не може бути ритора") говорилося в інструкції Києво-Могилянської Академії 1752 року.⁵⁵ В розділі розглядалися три дії (операції) мислення - поняття, судження та умовиводи, вчення про предикцію та категорії, метод та доведення (аргументацію) тощо. Однією з головних цілей цього завершального розділу риторики було навчити студентів логічного мислення, правильно будувати докази, застосовувати правильну та переконливу аргументацію, вміти дискутувати.

Курс чернігівської риторики 1708 р. містив також особливий розділ "Conclusiones" ("Конклюдзії"), який, на жаль, не був закінчений.⁵⁶

Наявність КОНКЛЮЗІЙ свідчила про те, що в Чернігівському колегіумі в кінці курсу риторики, що був до запровадження в 1749 р. філософії, так би мовити, останнім, випускним, проводилися диспути, які звичайно в Києво-Могилянській Академії влаштовувалися наприкінці філософського та богословського курсів замість екзаменів. Адже конклюдзія - це оголошення, де містилася програма диспутів - так звані тези з іменами учасників. Конклюдзії пишню прикрашалися і вирішувалися напередодні диспутів. Проведення диспутів було значним торжеством, на яке запрошувалися почесні гості, визначні цивільні та духовні особи, готувалася драматична вистава, діалоги, вірші, музичні виступи. Диспути між студентами, коли один аргументатор висував та обгрунтовував певну тезу, а троє інших заперечували йому, вимагали від його учасників вміння вести полеміку, аргументовано відстоювати свою точку зору, досконало знати терміни, будувати правильно силлогізми і т. п.

Про те, що в Чернігівському колегіумі відбувалися диспути ще до введення курсу філософії, свідчать також тези диспутів, написані латиною, які були проведені в "Атенах Колегії Чернігівській Іоана Максимовичської" в 1737 р. за чернігівського архієпископа Іларіона Рогалевського.⁵⁷ Ці тези експонувалися на виставці XIV археологічного з'їзду, який відбувся в Чернігові в 1907 р.

Цікаво, що серед описаного майна покійного Іларіона Рогалевського (він свого часу був професором Києво-Могилянської Академії) знаходилося не тільки декілька конклюдій, але і “блях медная на ней конклюдія рузаная”⁵⁸, тобто мідне кліше конклюдії, з якого, певно, в друкарні Троїцько-Іллінського монастиря друкувалися тези диспутів, можливо, і вищезгаданого.

Автором риторики “Ключ знання”, а також драми, віршів та канта в його додатку, як зазначалося вище, був перший префект Чернігівського колегіуму Антоній Стаховський.

Антоній Стаховський, вихідець з Чернігівщини, отримав освіту в Києво-Могилянській Академії, ймовірно, вчителем його там був Іоан Максимович.⁵⁹ Стаховський мав неабиякі здібності, бо при Чернігівському кафедральному монастирі за архієпископа І. Максимовича обіймав значну посаду кафедрального проповідника,⁶⁰ як свого часу І. Максимович був проповідником у Києво-Печерській лаврі. Посаду кафедрального “казнодія” у Борисоглібському монастирі запровадив Лазар Баранович. Її обіймали до А. Стаховського такі відомі проповідники, як Дмитрій Ростовський та Тимофій Богданович. З 1700 р. А. Стаховський вже намісник кафедрального монастиря.⁶¹

У передмові до “Зерцала” в 1705 р. він підписався префектом Чернігівського колегіуму. На цій посаді А. Стаховський перебував до 1709 р., коли був висвячений на архимандрита багатого Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря. Після призначення в 1712 р. І. Максимовича тобольським митрополитом в 1713 р. А. Стаховський був висвячений на чернігівського архієпископа, а після смерті І. Максимовича наслідував його кафедру в Тобольську. Як бачимо, доля просування по службі А. Стаховського була тісно пов’язана з І. Максимовичем, який, певно, був його покровителем.

В особі А. Стаховського І. Максимович знайшов собі вірного помічника у справі організації та становлення Чернігівського колегіуму, перетворення його на значний культурно-освітній осередок Лівобережної України. Співпраця двох непересічних, талановитих особистостей, таких як І. Максимович та А. Стаховський, на ниві освітянсько-літературної діяльності сприяла неабиякому піднесенню та розквіту колегіуму саме в перший період його існування.

Про це свідчить насамперед ціла низка друкованих праць, які виходили в співавторстві архієпископа, префекта та інших викладачів Чернігівського колегіуму. Всі вони були надруковані в друкарні Троїцько-Іллінського монастиря.

Так, в 1705 році вийшов збірник “Зерцало от писання Божественного”, який був піднесений гетьманові І. С. Мазепі від нещодавно заснованого Чернігівського колегіуму.⁶² У присвяті гетьман вихвалявся за будівництво та покращання церков у Києві, розбудову Києво-Могилянської Колегії, меценатство в Чернігові, славилися його військові справи. Присвята мала підпис: “Іеромонах Антоній наместник катедри Черниговской и префект Колегиуму Архиепископии Черниговской с труждающимися”. Гетьмана також вітали три граматичні класи колегіуму - латиною, неопоети - польською мовою. У збірнику містилися історичні відомості про заснування Чернігівського колегіуму, вірші до гербів І. Мазепи та І. Максимовича та інших ілюстрацій.

Основний зміст “Зерцала” становили твори, зібрані в “едень пластырь” “наченшими трудитися в новоооруженных училищах черниговских”.⁶³ У 1703 р. архієрейська кафедра отримала чотири книжки Іоанна Златоуста, які

були перекладені з грецької мови на латинську і видані у Венеції в 1574 р.⁶⁴ З латинської мови твори І. Златоуста, ймовірно, були перекладені викладачами Чернігівського колегіуму в 1704 р.⁶⁵ і три з них вміщені в “Зерцалі”, так само, як і три проповіді І. Максимовича, які той прочитав, перебуваючи на посаді лаврського проповідника у 1675-1680 рр. У збірнику також містилися силабічні вірші про страждання Ісуса Христа, автором яких, ймовірно, був А. Стаховський. Як бачимо, вже на початку заснування Чернігівського колегіуму було створено найцікавіший збірник, який продемонстрував гетьману І. С. Мазепі - патрону цього навчального закладу - значні досягнення в поетичному та риторичному мистецтві його викладацького складу.

У тому ж році, що і “Зерцало”, вийшов ще один твір “Алфавіт собранный рифмами сложенный”.⁶⁶ Зміст якого становили понад десять тисяч віршів про життя святих, розміщених в алфавітному порядку. У другій частині книги, крім повістей про життя святих, містилися розповіді з стародавньої історії, середніх віків з посиланням на Баронія та інших авторів.⁶⁷ Побудова літературних творів за алфавітом була особливо популярна серед письменників стилю бароко, які велику увагу приділяли формотворчим засобам. Особливого поширення вона набула в учительській літературі.⁶⁸ Серед чернігівських письменників алфавітну модель застосував І. Галятовський в “Алфавіті еретиків”, за алфавітом розміщено розділи в книзі Л. Барановича “Вінець Божої матері”.⁶⁹

Вважалося, що автором “Алфавіту” був І. Максимович, який підписався під його присвятою, але в ній же сказано: “Алфавит названный, трудом училищ наших полионолатинских наше сооруженных новочерниговских”,⁷⁰ тобто “Алфавіт” був, певно, створений колективною працею педагогів Чернігівського колегіуму. І. Максимович, ймовірно, був його редактором. У передмові “Алфавіту” зазначалося, що книга присвячена Чернігівському колегіуму:

“Се ти Черниговски Афины духовну

Предлагаю трапезну книгу рифмословну”.

“Алфавіт” міг слугувати навчальним посібником для викладачів і студентів, де містився фактичний матеріал з патроністики та історії. Водночас твір свідчив про значні досягнення у мистецтві віршування “трудолюбивихся” Чернігівського колегіуму.

“Алфавит собранный рифмами сложенный” було присвячено Петру I і його сину Олексію. Разом з іншими творами І. Максимовича “Богородице Дево” та “Толкование на псалом 50-й”. Префект Колегіуму А. Стаховський в 1708 р. підніс царю “Алфавіт”.⁷¹ Тим самим І. Максимович, певно, хотів сповістити його про успіхи учбового закладу, недавно ним застосованого, зробити Чернігівський колегіум відомим далеко за його межами.

У 1710 р. був виданий переклад книги протестантського богослова Іогана Гегарда “Богомыслие” з присвятою Стефану Яворському від “трудолюбивихся в коллегіуме архиепископии Черниговской”.⁷² Книга І. Гегарда вийшла в Лейдені у 1627 р. Її переклад було здійснено в Чернігівському колегіумі. І. Максимович, можливо, був його редактором, доповнивши кожний розділ двома віршами, яких не було в латинському варіанті.⁷³ Наступне видання цієї книги було здійснено в 1711 р. за розпорядженням Петра I, який, ймовірно, був ознайомлений з її перекладом, зробленим у Чернігівському колегіумі. Але пізніше, в 1720 р., книгу було заборонено тим же самим царем тому, що “в ней

явилась многая лютеранская противность.⁷⁴

Для потреб Чернігівського колегіуму, насамперед у викладанні поетико-риторицьких курсів, де найчастіше використовувалися історичні відомості, були здійснені переклади книг “Гліотропіон” та історія Риму Тіта Лівія.

Історія та географія як окремі дисципліни в Чернігівському колегіумі не викладалися до сер. XVIII ст., як, до речі, і в Київській Академії. Виділення цих предметів в окремі навчальні курси відбувалося поступово і було пов'язано зі становленням історії та географії як наукових дисциплін.^{74А} Історія в колегіумі вивчалася фрагментарно як довідковий матеріал для складання промов, віршів, п'єс, як джерело етичних настанов, дидактичних тлумачень історичних подій, а також як зібрання особистих прикладів для наслідування з метою виховання досконалого оратора.

Твір Ієремія Дрекслея “Гліотропіон” було надруковано в 1714 р.⁷⁵ Переклад з латинської мови на церковнослов'янську збірника, що в перекладі означає “Соняшник”, здійснив І. Максимович. Твір був поділений на п'ять частин і побудований на прикладах із життя державних діячів стародавності, філософів, церковних письменників: Олександра Македонського, Фемістокла, Єпиктета, Сенеки.

На початку книги - присвята І. Максимовичу від “трудолюбцев, учителей, послушниц и всей братии дому архиерейского Черниговского”.⁷⁶ В цей час І. Максимович був уже митрополитом Тобольським і йому в Сибір надіслали примірники цієї книги.

У 1716 році викладачі Чернігівського колегіуму переклали історію Риму Тіта Лівія.⁷⁷ Це був перший переклад творів знаменитого історика слов'янською мовою. Переклад склав чотири об'ємні томи і зберігався в Московській патріаршій бібліотеці.⁷⁸ Викладачі Чернігівського колегіуму не випадково звернулися саме до праць цього історика, який був одним з найпопулярніших у стародавні часи. Його величезний творчий доробок складав 142 книги, до нашого часу збереглося 35 з них.⁷⁹

Блискучий і повчальний стиль викладу ритора та письменника Тіта Лівія якнайкраще відповідав вимогам риторського мистецтва: його герої часто проголошували промови за всіма їх правилами, на першому плані завжди стояли фантастичні та цікаві розповіді про подвиги знаменитих римлян, чудеса та знамення, а не виклад важливих для римського ладу законів і т. п. Саме стильові особливості творів Тіта Лівія привернули увагу педагогів Чернігівського колегіуму, які використовували їх, як зразки блискучого красномовства для наслідування.

У 1717 р. колишній вчитель Чернігівського колегіуму архімандрит Троїцько-Іллінського монастиря Герман Кононович вперше в Чернігові здійснив видання Нового Завіту.⁸⁰ Цікавим в ньому було те, що Г. Кононович, зазначивши “в книзе сей Нового Завета видяшеса быти не внятно* прикровенно и неудобно уразумительно”⁸¹, робить спробу розтлумачити, прокоментувати, посилаючись на церковні авторитети, деякі, не зовсім зрозумілі для читання, розділи Нового Завіту, а саме: послання апостола Павла, євангельські притчі, роз'яснює, чому книга називається Новим Заветом на відміну від Старого тощо. До речі, як зазначала Т. М. Каменева, в київських та московських виданнях Нового Завіту не зустрічаються тлумачення осіб, сучасних виходу книги.⁸²

Отже, уже в перший період свого існування (1700-1721 рр.) Чернігівський

колегіум завдяки зусиллям його засновника І. Максимовича першого префекта А. Стаховського інших викладачів перетворився на значний центр просвіти на Лівобережній Україні, який був єдиним в регіоні до створення Харківського колегіуму. Незважаючи на те, що обсяг предметів, що вивчався в цей час не був повним і закінчувався риторикою рівень викладання цих предметів був не нижчий, ніж у Києво-Могилянській Академії.

Саме в цей час в Чернігівському колегіумі значного розвитку досягли мистецтво вішпівання, драматургія, перекладацька діяльність, відбувалися диспути, в яких знаходили відгуки визначні події суспільно-політичного життя того часу.

Результатом плідної співпраці чернігівських архієпископів та викладацького складу Колегіуму стала низка локвованих прозових та вішпованих творів, які репрезентували Колегіум, робили його відомим широкому загалу тогочасного суспільства.

Лумається, що творча атмосфера, яка панувала в цей час в Колегіумі, наліхала І. Максимовича на написання та видавництво творів: “Богополие Лєво” (1707 р.) “Феатрон или позор правочительный” (1708 р.) “Царский путь креста Господня” (1709) “Осм блаженств евангельских” (1709) “Синасан про перемогу під Полтавою” (1710 р.), які Максимович створював, відгукуючись на його потреби в зразках поетичної творчості чи перекладах іноземних вчених та богословів. Можна припустити, що Чернігівський колегіум в першій період свого існування нагалував не стільки школу в традиційному значенні цього слова, а раліше літературно-освітнянський осередок чи своєрідне товариство поетів письменників митців пось на зразок академії гуманістів лоби Вішполження, які пропагували ідеї просвітництва та виховання досконалої особистості, але, звичайно, з урахуванням місцевих особливостей тогочасного суспільства.

Натяк на високе призначення Чернігівського колегіуму на його неоплидарний характер вбачаємо в пишномовних його назвах: Сівєрський Олімп, Чернігівські Афіни, що, на нашу думку, найбільше відповідали саме першому періоду діяльності цього учбового закладу.

Джерела та література:

- 1 К читателю. // Зерцало описания Божественного. - Чернігів, 1705.
- 2 Митрополит Євгеній Болховітінєв. Вибрані праці з історії Києва. - К., 1995. - С. 250.
- 3 К читателю. // Зерцало от писанія Божественного.
- 4 Локучаев М. В. Первые годы существования Черниговской семинарии (1700-1712 гг.) // Черниговские епархиальные известия (неоф. часть). - 1870. - С. 275.
- 5 Хижняк З. І. Києво-Могилянська Академія. - К., 1981. - С. 224.
- 6 Там само. - С. 49.
- 7 Там само. - С. 56.
- 8 Там само. - С. 49.
- 9 Грушевський М. Історія України-Руси. - К. Т. 6. - С. 451. Т. 8. - С. 97.
- 10 Зерцало от писанія Божественного. - С. 8. - Зв. 8.
- 11 Там само. - С. 11. Зв. - 13.
- 12 Докучаев М. В. Первые годы существования Черниговской семинарии (1700-1712 гг.). - С. 289.
- 13 Хижняк З. І. Києво-Могилянська Академія. - С. 58.
- 14 Докучаев М. В. Первые годы существования Черниговской семинарии (1700-1712 гг.). - С. 292.
- 15 / Киевская старина. - 1895. - № 10. - С. 3.
- 16 Травкіна О. І. Проскладучнів Чернігівського колегіуму // Сівєрянський літопис. - 1997. - №3. - С. 35.

- 17 Вололажченко О. З історії Харківського колегіуму в XVIII віці // Наукові записки науково-дослідної кафедри історії української культури. - Харків, - 1927. - № 6. - С. 111.
- 18 Там само. - С. 119.
- 19 Благоевський М. Извлечение из материалов по истории Черниговской семинарии // Черниговские епархиальные известия (неоф. часть). - 1903. - С. 872.
- 20 Там само. - С. 878.
- 21 Там само. - С. 885.
- 22 Хижняк З. І. Києво-Могилянська Академія. - С. 40.
- 23 Докучаев М. В. Первые годы существования Черниговской семинарии (1700-1712 гг.). - С. 304.
- 24 Гопленко В. Греческие музы в малорусском изображении. "Рисунок и пояснение к нему" // Киевская старина. - 1884. - Т. 8. - С. 709.
- 25 Труды Черниговской губернской архивной комиссии.-Чернигов. - 1915. Вип.ХІ.С. 134-135.
- 26 Сталомский А. Николім Снебнипкий епископ Черниговский и Новгород-Северского // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. 1876. - С. 724.
- 27 ДАЧО. - Ф. 679. - ОП 1. - Спр. 1253. - Арк. 50.
- 27А ДАЧО. - Ф. 679. - ОП 1. - Спр. 1253.-Арк. 20.
- 28 Зерцало от писанія Божественного. - С. 11 Зв. - 13.
- 29 Там само. - К читателю.
- 30 Литинский В. Картинки из прошлого Черниговской духовной семинарии // Черниговские епархиальные известия (неоф. часть). - 1893. - С. 507.
- 31 Там само. - 1896. - С. 242.
- 32 Горленко В. Греческие музы в малорусском изображении. - С. 709.
- 33 Там само.
- 34 Там само.
- 35 Там само. - С. 713.
- 36 Лозлов В. Л. Іоанн Максимович - основатель Черниговской семинарии // Святитель божій Іоанн Максимович - митрополит Тобольский и всея Сибири. - Чернигов, 1916. - С. 96.
- 37 Докучаев В. М. Первые годы существования Черниговской семинарии (1700-1712 гг.). - 1870. - С. 413.
- 38 Там само. - С. 289.
- 39 Там само. - С. 288.
- 40 Там само. - С. 303.
- 41 Там само.
- 42 Маслюк В. П. Латиномовні поетики і риторики XVII - I пол. XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні. - К., 1983. - С. 77.
- 43 Там само. - С. 75.
- 44 Там само. - С. 101.
- 45 Докучаев М. В. Первые годы существования Черниговской семинарии. - С. 303.
- 46 Там само. - С. 303.
- 47 Там само. - С. 306.
- 48 Там само. - С. 295.
- 49 Там само. - С.298.
- 50 Охріменко П. П., Охрімеико О. Г. Розвиток і взаємозв'язки східнослов'янського бароко // Українське літературне бароко. - К., 1987. - С. 31.
- 51 Литинский В. Картинки из прошлого Черниговской духовной семинарии. - С. 438.
- 52 Докучаев М. В. Первые годы существования Черниговской семинарии . - С. 298.
- 53 Там само. - С. 302.
- 54 Стратий Я. М., Литвинов В. Л., Англупко В. А. Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской Академии. - К., 1982. - С. 6.
- 55 Титов Хв. Стара вища освіта в Київській Україні XVI - на поч. XIX ст. - К., 1924. - С. 186.
- 56 Докучаев М. В. Первые годы существования Черниговской семинарии. - С. 308-309.
- 57 Рукописи фундаментальной библиотеки Черниговской духовной семинарии // Труды

- Черниговской губернской архивной комиссии. - Вин. IV. - Ч. И. - 1905. - С. 37.
- 58 ДАЧО. - Ф. 679. Оп. 5. - Спр. 3. - Арк. 6.
- 59 Докучаев М. В. Первые годы существования Черниговской семинарии. - С. 275.
- 60 Там само. - С. 406.
- 61 Там само. - С. 407.
- 62 Зерцало от писанія Божест венного. - Передмова.
- 63 Там само. - С. 15 Зв.
- 64 Каменева Т. М. Черниговская типография ее деятельность и издания // Труды Государственной библиотеки им. Ленина. - Москва. - 1959. - Т. III. - С. 285.
- 65 Там само. - С. 285.
- 66 Алфавіт собраний рифмами сложенний. - Чернігів, 1705.
- 67 Каменева Т. М. Черниговская типография, ее деятельность и издания. - С. 282.
- 68 Сазонова П. І. Жанр “вертоградів” у східнослов’янському літературному бароко // Українське літературне бароко. - С. 95.
- 69 Там само. - С. 96.
- 70 Каменева Т. М. Черниговская типография, ее деятельность и издания. - С. 282.
- 71 Докучаев В. М. Первые годы существования... - 1871. - С. 12.
- 72 Каменева Т. М. Черниговская типография, ее деятельность и издания. - С. 291.
- 73 Там само.
- 74 Там само.
- 74А Хижняк З. І. Кієво-Могилянська Академія. - С. 86.
- 75 Каменева Т. М. Черниговская типография, ее деятельность и издания. - С. 294.
- 76 Там само. - С. 295.
- 77 Литинский В. Картинки из прошлого Черниговской духовной семинарии. - 1897. - С. 722.
- 78 Богуславский П. З. Антоний Стаховський - архієпископ Чернігівський і перші роки чернігівської семінарії. - Чернігів, 1913. - С. 24.
- 79 Машкин Н. А. История Древнего Рима. - Москва, 1950. - С. 21-22.
- 80 Новий Завіт. - Чернігів, - 1717.
- 81 Там само. - С. I Зв.
- 82 Каменева Т. М. Черниговская типография, ее деятельность и издания. - С. 298.

